

Франц КАФКА

ПЕРЕВТІЛЕННЯ

ОПОВІДАННЯ

З німецької переклав Євген ПОПОВИЧ (Київ)

Франц Кафка (1883 — 1924) — видатний австрійський письменник, один із найякравіших представників модернізму ХХ ст.

«Перевтілення» — оповідання, написане в 1912 році; опубліковане окремою книжкою 1915 року. Це один з найвідоміших і водночас показових творів письменника. Тут, власне, увесь Кафка як на долоні — і його манера зображення, і його погляд на життя.

Читач, безперечно, зверне увагу на дивну невідповідність між дикою фантастичністю самої події і тверезим, діловим, буденно спокійним способом її викладу.

Немає необхідності шукати пояснення кожному образіві, кожному слову оповідання. «Перевтілення» — це не алегорія, це суб'єктивний, зміщений кафківський світ як він є.

Кафка намагався зробити видимою, сприйнятною на дотик, відчутною всю безмірність людської самотності, самотності, яка ввижалася йому в його кошмарних сновидіннях. Такої самотності взагалі у природі не існує. Людина — навіть самотня людина — істота суспільна; вона зв'язана численними нитками зі своїм оточенням, зі своїм минулим, зі своїм майбутнім. Тому Кафці треба було відрубати ці зв'язки, зробити людину не-людиною, перетворити її на бридку страшну комаху, але зберегти їй колишнє оточення і якусь подобу людської свідомості, щоб вона могла відчутти, пережити цю свою самотність.

Одного ранку, прокинувшись од неспокійного сну, Грегор Замза побачив, що він обернувся на страхітливую комаху. Він лежав на твердій, схожій на панцир спині і, коли трохи підводив голову, бачив свій дугастий, рудий, поділений на кільця живіт, на якому ще ледь трималася ковдра, готова шомиті сповзти. Два рядки лапок, таких мізерних супроти звичайних ніг, безпорадно металися йому перед очима.

«Що зі мною сталося?» — подумав він. Це був не сон. Він лежав у своїй кімнаті, звичайній невеликій людській кімнаті, серед чотирьох добре знайомих стін. Над столом, на якому розкладено загорнуті кожен окремо взірці сукна, — Замза був комівоаяжер, — висів малюнок, що його він недавно вирізав з ілюстрованого журналу й заправив у гарну позолочену рамку. На малюнку зображено даму в хутряному капелюшку й хутряному боа. Дама сиділа рівно й виставляла глядачеві важку хутряну муфту, в якій її руки тонули по самі лікті.

Грегор перевів погляд на вікно, і від того, що погода така погана, — чути було, як тарабанить дощ по блясі на підвіконні, — йому стало зовсім сумно. «А що, коли б я ще трохи поспав і забув усі химери», — подумав він. Але про це було годі й згадувати, бо він звик спати на правому боці, а в теперішньому своєму стані не міг перевернутися. Хоч як він борсався, щоб перекинути своє тіло на правий бік, воно шоразу перекочувалося назад на спину. Він спробував, мабуть, усоте, заплющивши очі, щоб не бачити, як дригаються його лапки, і перестав аж тоді, коли відчув у боці незнаний ще, легенький, тупий біль.

«О боже, — подумав він, — який важкий фах я собі вибрав! День у день дорога. І так доводиться хвилюватись набагато більше, ніж на тій самій роботі дома, а тут ще ця жахлива їзда, морока з пересадками, нерегулярна, погана їжа, шораз нові, чужі, байдужі люди. А хай йому чорт!» Грегорові злегка засвербів живіт; він повільно підсунувся вище на подушку, щоб легше було підвести голову, знайшов свербляче місце, вкрите незрозумілими йому білими цятками, і хотів почухатися однією лапкою, проте відразу одсмикнув її, бо по шкірі пішов мороз.

Він знову ліг як лежав. «Отак щодня вставати вдосвіта, то можна зовсім отупіти, — подумав він. — Людині треба висиплятися. Інші комівоаяжери живуть, як жінки в гаремі. Коли я, наприклад, десь перед обідом повертаюсь до готелю, щоб переписати укладені угоди, ці панове ще тільки снідають. Хай би я спробував так у свого шефа: миттю вилетів би з роботи. А втім, хтозна, може, мені було б і краще. Якби я не тримався місця через батьків, то давно б кинув його; пішов би просто до шефа й сказав би йому геть усе, що думаю. Він би, певно, упав із своєї конторки! Дивна звичка — розмовляти з службовцем згори вниз, сидячи на високій конторці. А підійти треба впритул, бо шеф недочуває. Ну, ще не все втрачено; як тільки я зберу грошей, щоб сплатити йому батьків борг, — на це треба п'ять або й шість років, — то неодмінно так і зроблю. І буде по всьому. А поки що треба вставати, бо мій поїзд відходить о п'ятій».

І Грегор глянув на будильника, що цокав на скрині. Боже милостивий! Було пів на сьому, і стрілка неухильно рухалась далі, навіть перейшла за половину, наближалася вже до сорок п'ятої хвилини. Може, будильник не дзвонив? З ліжка було видно, що він наставлений на четверту, тож неодмінно мав подзвонити. Так, але ж хіба можна не почути деренчання, від якого аж меблі дрижать? Виходить, що спав він хоч і не дуже спокійно, але, очевидно, міцно. Що ж тепер робити? Наступний поїзд іде о сьомій; щоб на нього встигнути, треба стрімголов бігти на станцію, а взірці ж ще не запаковано і сам він аж ніяк не почуваяється бадьорим і моторним. І якби він навіть устиг на поїзд, все одно шеф буде лаятись, бо їхній кур'єр чекав на п'ятигодинний і давно вже повідомив про його прогул. Бо то такий шефів підлабузник, що нізашо не промовчить. А чи не зголоситися хворим? Ні, дуже незручно, та й підозріло, бо Грегор за свою п'ятирічну службу ще ні разу не хворів. Шеф неодмінно привів би лікаря із лікарняної каси, почав би дорікати батькам ледачим сином, не слухав би ніяких заперечень і послався б на лікаря, який узагалі всіх людей вважає за цілком здорових, тільки лінивих. Зрештою, хіба в цьому випадку він не мав би

слушності? Справді, Грегор був тільки надто сонний, хоч і пізно встав, а так почував себе цілком добре і навіть дуже хотів їсти.

Поки він усе це швидко обмірковував, ніяк не зважаючи на устатки з ліжка, — будильник саме пробив три чверті на сьому, — у двері в головах у нього обережно постукали.

— Грегоре! — почувся голос: це була мати. — Уже сорок п'ять хвилин на сьому. Хіба ти не будеш їхати?

Лагідний материн голос! Та він злякався, коли почув свою відповідь. Це був безумовно його колишній голос, але з домішкою якогось болісного писку, що йшов ніби десь зсередини і що його годі було стримати. Через те слова можна було збагнути тільки першу мить, потім вони зливалися, ставали зовсім незрозумілими. Грегор хотів відповісти детально і все пояснити, однак, побачивши таке, сказав лише:

— Чую, чую, мамо, я вже встаю.

Мабуть, кризь дерев'яні двері зміна в Грегоровому голосі була непомітна, бо мати заспокоїлась і, човгаючи капцями, відійшла. Але ця коротка розмова звернула увагу всієї сім'ї на те, що Грегор чомусь і досі вдома, тож через хвилину в інші двері постукав уже батько — легенько, проте кулаком.

— Грегоре! Грегоре! — гукнув він. — Що сталося? — І за мить знову низьким голосом: — Грегоре! Грегоре!

А кризь треті двері тихенько покликала сестра:

— Грегоре, тобі погано? Може, тобі щось треба?

— Я вже готовий, — відповів Грегор обом разом, старанно вимовляючи слова і роблячи між ними паузи, щоб батько й сестра нічого не помітили.

Батько повернувся до свого сніданку, а сестра прошепотіла:

— Грегоре, відчини, прошу тебе!

Проте він і гадки не мав відчиняти — навпаки, радів, що за час своїх подорожей набув звичку навіть удома замикати на ніч усі двері.

Він хотів насамперед спокійно встати, одягтися й поспіяти, а тоді вже обміркувати, що робити далі, бо бачив, що в ліжку нічого путнього не придумає. Грегор згадав, що не раз уже, прокидаючись уранці, відчував якийсь легенький біль, певне, від того, що незручно лежав, однак коли вставав, усе миналося, тож він і тепер з нетерпінням чекав, що й сьогоднішні химери поволі минуться. А що зміна голосу — то тільки ознака сильної застуди, фахової хвороби комівояжерів, він нітрохи не сумнівався.

Скинути ковдру було легко: трохи надувся, і вона впала сама. А вже далі пішло важче, надто через те, що він став такий неймовірно широкий. Щоб підвестися, потрібні були руки й ноги, а Грегор мав натомість лиш багато лапок, які безперестанку рухались і з якими він узагалі не міг впоратись. Коли Грегор хотів якусь зігнути, вона випростовувалась, а як нарешті йому таки щастило домогтися свого, інші, полишені самі на себе, тим часом прудко, судомно ворушилися. «Не треба тільки марно вилежуватися», — сказав собі Грегор.

Спочатку він хотів зсадити з ліжка нижню частину свого тіла, але ця нижня частина, яку він взагалі ще не бачив і не мав про неї жодного уявлення, виявилася найнерухомішою. Він пробував кілька разів, і все марно, а коли, нарешті, майже розлютившись, з усієї сили закинув низ, то погано розрахував і з розгону вдарився об бильце. Різкий біль показав Грегорові, що якраз нижня частина його тіла зараз, певно, і найчутливіша.

Тоді він спробував почати зверху і обережно обернув голову до краю ліжка. Це йому легко далось, і все тіло, хоч яке було широке й важке, повільно посунулось за головою. Та коли голова вже повисла в повітрі, Грегор злякався, що, як і далі так буде сунутись, то врешті впаде і хіба тільки дивом не поранить голови. А саме тепер він нізашо не повинен був знепритомніти; краще вже лишитись у ліжку. І Грегор пересунувся назад.

Однак, відпочиваючи після напруження і безпорадно дивлячись на свої лапки, які метлялися ще швидше й безладніше, він знову сказав собі, що не можна далі залишатися в постелі, а, якщо тільки є хоч найменша надія, найрозумніше буде пожертвувати всім, аби лиш звільнитися від ліжка. Але водночас він не забував нагадувати собі, що набагато краще ще і ще раз усе обміркову-

ти, аніж чинити щось зопалу. У такі хвилини він пильно вдивлявся у вікно, але вигляд туману, крізь який не видно було навіть протилежного боку вузької вулиці, не додавав надії та бадьорості.

«Уже сьома година,— мовив Грегор, коли будильник знову почав бити,— уже сьома година, а й досі такий туман». І якусь хвилику він лежав спокійно, ніби чекав, що, можливо, цілковита тиша поверне його в реальні, звичні обставини.

Та потім він сказав собі: «До чверті на восьму я мушу обов'язково встати з ліжка. А втім, до того часу прийде хто-небудь з фірми довідатись, що сталося, фірма ж бо працює з сьомої». І він заходився, розгойдуючись, пересуватися зразу всім тілом на край ліжка. Коли б він таким побитом упав додолу, то голову рвучко підвів би і, певно, не забив. Спина ж начебто була тверда, і від падіння на килим їй нічого не сталося б. От тільки гуркіт почули б за дверима і якщо не злякалися, то принаймні стурбувалися б. Але хай буде що буде.

Коли Грегор уже наполовину перевисав через край ліжка,— новий спосіб був йому за іграшки, треба тільки добре розгойдатися,— то враз подумав, як було б усе просто, якби хтось прийшов на поміч. Двох дужих людей — Грегор мав на увазі батька й служницю — цілком вистачило б; вони підхопили б його руками під дугасту спину і обережно допомогли перевернутися. Отоді, певно, і його лапки стали б у пригоді. То, може, покликати когось на допомогу, дарма, що двері замкнені? Подумавши про це, Грегор не втримався від усмішки, хоч як йому було зле.

Він уже так далеко висунувся, що ледве утримував рівновагу і не мав більше часу на роздуми, бо було десять хвилин на восьму,— коли це в сінях подзвонили. «Це хтось із фірми»,— мовив Грегор сам до себе і завмер, тільки його лапки затанцювали ще дужче. Хвилину було тихо. «Вони не відчинять»,— сказав Грегор, охоплений якоюсь божевільною надією. Та ось служниця, як завжди, твердим кроком рушила до дверей і, звичайно, відчинила їх. З першого ж слова Грегор уже знав, що прийшов сам повірений. І чого тільки Грегор приречений служити в такій фірмі, де найменший прогул викликає найбільшу підозру? Невже всі службовці — поспіль негідники, невже між ними не може бути жодної вірної, відданої людини, що коли й згає вранці кілька годин, то її точить сумління, і що саме зараз нездатна встати з ліжка? Хіба справді не досить прислати якогось учня — коли вже взагалі треба когось прислати,— а обов'язково має прийти повірений, аби показати всій сім'ї, що тільки повіреному можна доручати таку підозрілу справу?

Ці думки розхвилювали Грегора, і більше від того, аніж через твердий намір, він шосили рвонувся з ліжка. Упав він не з таким гуркотом, як боявся,— трохи завдяки килимові, а трохи тому, що спина виявилась еластичнішою, ніж Грегор сподівався. Він глухо гупнув додолу і тільки забив голову, бо тримав її не досить обережно. Він покрутив нею і з досади та болю потер об килим.

— Там щось упало,— сказав повірений у кімнаті ліворуч.

Грегор спробував уявити собі, чи не могло б колись і з повіреним статись таке, як сьогодні з ним, і вирішив, що могло б. Та ніби у відповідь на його думки повірений упевнено пройшовся по сусідній кімнаті і зарипів лакованими черевиками.

З кімнати праворуч почувся шепіт сестри, що хотіла попередити Грегора:

— Грегоре, прийшов повірений.

— Я знаю,— тихо озвався Грегор, але сказати так, щоб сестра почула, не зважився.

— Грегоре,— покликав уже й батько з кімнати ліворуч,— прийшов пан повірений і питає, чому ти не поїхав вранішнім поїздом. Ми не знаємо, що йому відповісти. А втім, він хоче сам з тобою поговорити. Тож відчини, будь ласка, двері. Він уже ласкаво пробачить безладдя в кімнаті.

— Доброго ранку, пане Замза! — перебиваючи батькову мову, приязно гукнув повірений.

— Він хворий,— звернулась до повіреного мати, поки батько говорив біля дверей. — Він хворий, повірте мені, пане. А то б хіба Грегор пропустив поїзд! Він тільки й думає, що про фірму. Я вже аж серджусь, що хлопець увечері ніку-

ди не виходить: ось тепер він був вісім днів у місті і хоч би один раз кудись пішов. Сидить з нами біля столу і читає газету або вивчає розклад поїздів. Ото тільки й розважиться, як заходиться щось вирізувати лобзиком. Оце, наприклад, за два-три вечори вирізав такі рамці, що любо глянути. Вони висять у його кімнаті, ви їх побачите, як Грегор відчинить. А взагалі-то я рада, що ви прийшли, пане повірений, бо ми самі ніяк не могли допроситися, щоб він відчинив двері; Грегор такий упертий і, безумовно, хворий, хоч уранці й казав, що ні.

— Зараз я йду,— обачно, спроквола мовив Грегор, але не зрушив з місця, щоб не пропустити жодного слова.

— А я інакше й не можу пояснити собі його прогулу, ласкава пані,— сказав повірений. — Сподіваюсь, що хвороба не важка. З іншого боку, мушу сказати, що нам, комерсантам,— на лихо чи на щастя, як хочете,— дуже часто з ділових міркувань доводиться просто переходжувати легку недугу.

— То може пан повірений зайти вже до тебе? — нетерпляче спитав батько і знову постукав у двері.

— Ні,— мовив Грегор.

У кімнаті ліворуч запала прикра тиша, в кімнаті праворуч захлипала сестра.

Чом сестра не йде до батьків? Мабуть, вона шойно з постелі і ще не одяглася. А чого вона плаче? Що Грегор не встає і впускає повіреного, що може втратити місце і що тоді шеф знову почне дошкуляти батькам своїми вимогами? Але ж поки що цього боятися нічого. Грегор ще тут і навіть у голову не покладає кидати батьків. Зараз він лежить собі на килимі, і нікому, хто знав би про його стан, не спало б на думку вимагати, щоб він впустив повіреного. Тож не виженуть його негайно з роботи за цю маленьку неввічливість, для якої потім легко буде знайти виправдання. Грегорові здавалося, що було б набагато розумніше дати йому тепер спокій, а не докучати плачем та балачками. Проте, вони ж ні про що не знають, отже їх можна вибачити.

— Пане Замза! — підвишив голос повірений. — Що ж сталося? Ви забарикадувалися в своїй кімнаті, відповідаєте тільки «так» та «ні», завдаєте своїм батькам тяжкого й непотрібного клопоту і просто обурливо нехтуєте — це тільки між іншим — свої службові обов'язки. Я говорю тут від імені ваших батьків і вашого шефа і настійно прошу негайно дати мені обґрунтоване пояснення. Я дивуюся, просто-таки дивуюся. Я вважав вас за спокійну, розумну людину, аж раптом ви починаєте показувати якісь дивні примхи. Шеф якраз сьогодні пояснював ваш прогул тим, що вам недавно доручено інкасувати гроші,— але я майже дав слово честі, що він помиляється. А тепер бачу вашу нерозумну впертість і втрачаю всяке бажання заступатися за вас. А ваше становище у фірмі далеко не міцне. Я спочатку хотів сказати вам це віч-на-віч, та коли вже ви примусили мене згаяти тут стільки часу, я не бачу причини таїтися від ваших батьків. Отже, останнім часом ми були дуже незадоволені вашою роботою. Щоправда, зараз не та пора року, щоб мати особливі успіхи, ми це визнаємо; але такої пори, щоб можна було не мати ніяких успіхів, взагалі не існує, пане Замза, і не повинно існувати.

— Але ж, пане повірений! — крикнув Грегор, не тямлячи себе; він так розхвилювався, що забув про все. — Я зараз устаю, негайно ж! Я залежався, бо мені не зовсім добре, я був знепритомнів. Я й досі в ліжку. Однак зараз я вже зовсім бадьорий і саме встаю. Потерпіть одну хвилинку! Не завжди виходить так, як думаєш. Та мені вже полегшало. І звалиться таке на людину! Ще вчора ввечері я був цілком здоровий, хай он батьки скажуть, чи вірніше, вже вчора ввечері я відчував, що зі мною щось негаразд. Певно, й по мені було видно. І чого я тільки не дав знати до фірми? Але ж завжди думаєш, що переходиш хворобу. Пане повірений! Згляньтеся на моїх батьків! Для всіх тих докорів, що ви їх оце мені говорили, немає ніяких підстав; та мені про це й не казав ніхто жодного слова. Ви, мабуть, не читали останніх угод, які я прислав. До того ж, ще восьмигодинним поїздом я виїду, кілька годин відпочинку мене зміцнили. Не затримуйтеся тільки, пане повірений; я зараз же з'явлюся сам до фірми, а ви, будьте такі ласкаві, скажіть про це шефові і привітайте його від мене!

І, поки Грегор одним духом вимовив це, ледве усвідомлюючи, що говорить він легко, мабуть тому, що вже навчився в ліжку, підсунувся до скрині і спробував підвестися, спираючись на неї. Він справді хотів відчинити двері, справді хотів показатися батькам і поговорити з повіреним; йому кортіло знати, що скажуть ті, хто тепер так настійно вимагає, аби він вийшов, як побачать його. Якщо вони злякаються, тоді Грегор більше не несе відповідальності і може не турбуватися. Коли ж вони спокійно сприймуть його появу, то й тоді нема чого хвилюватися; він, якщо трохи поспішить, справді встигне на восьмигодинний поїзд. Спочатку Грегор кілька разів спорскував з гладенької скрині, та, врешті, зробивши останнє зусилля, таки підвівся; на біль у нижній частині тіла він зовсім не зважав, хоч його аж пекло. Потім він прихилився до спинки найближчого стільця і міцно вхопився лапками за його край. Тепер він уже опанував себе і замовк, бо міг чути, що говорить повірений.

— Ви теж збагнули тільки одне слово? — спитав повірений батьків. — За дурнів він нас має чи що?

— О господи! — вигукнула мати вже кризь сльози. — Він, мабуть, дуже хворий, а ми його мучимо. — І закричала: — Грето! Грето!

— Що, мамо? — озвалась сестра з другого боку. Вони перемовлялись через Грегорову кімнату.

— Мершій біжи по лікаря! Грегор захворів. Швиденько! Ти чула, що він кавав?

— Це якийсь нелюдський голос, — мовив повірений напрочуд тихо супроти материнського крику.

— Анно! Анно! — гукнув до кухні через передпокій батько і плеснув у долоні. — Негайно поклич слюсаря!

І обидві дівчини, зашелестівши сукнями, пробігли передпокоєм — як це сестра так швидко вбралася? — і відчинили сінешні двері. Не чути було, щоб вони зачиняли їх: певно, залишили навстіж, як буває в квартирі, де скоїлось страшне лихо.

Проте Грегор був уже набагато спокійнішим. Хоч інші й не розуміли його слів, але самому Грегорові вони здавалися виразними, виразнішими, ніж раніше, може, тому, що вухо звикло. Все-таки батьки вже повірили, що з ним не все гаразд, що вони йому допомогли. Грегорові було приємно, що вони так твердо й упевнено давали перші накази. Він відчув себе знову втягненим у коло людей і чекав від лікаря й слюсаря — власне, сприймаючи їх як щось одне — чудових і несподіваних наслідків, щоб під час вирішальної розмови, яка мала ось-ось відбутися, мати якомога чіткіший голос, Грегор відкашлявся, що-правда, приглушено, бо, мабуть, і його кашель став не схожий на людський — сам він уже не довіряв своїм вухам. Тим часом у сусідній кімнаті запала тиша. Може, батьки з повіреним сидять біля столу і розмовляють пошепки, а може, принишкли біля дверей і слухають.

Грегор повільно підсунувся із стільцем до дверей, тоді пустився своєї підпори, кинувся на двері, вчепився в них — кінчики його лапок були трохи липкі, — і якусь мить, тримаючись прямо, відпочивав після напруження. На жаль, виявилось, що в нього немає зубів, — а чим тоді схопити ключа? — зате шелепи були дуже міцні; і справді, шелепами йому пошастило зрушити ключа з місця. Грегор не зважав на те, що він щось собі ушкодив.

— Чуєте? — озвався повірений у сусідній кімнаті. — Він повертає ключа.

Грегора це дуже підбадьорило; але ж якби вони всі гукнули йому, а надто батько й мати: «Сміливіше, Грегоре!», якби крикнули: «Крути, дужче крути!» І, уявляючи собі, що з тієї кімнати напружено стежать за його зусиллями, він безтямно вчепився всім, чим тільки міг, у ключа. Ключ повертався, і він повертався разом з ним; то, випроставшись, тримав його в роті, то, як було треба, повисав на ньому, то надавлював його усією вагою свого тіла. Нарешті замок дзвінко клацнув, і Грегор наче прокинувся. Полегшено зітхнувши, він сказав сам до себе: «От я й обійшовся без слюсаря» і поклав голову на клямку, щоб одчинити двері.

А що він одчиняв їх таким способом, то двері вже широко відхилювалися, а його самого ще не було видно. Він мусив спочатку повільно й дуже обережно

обернутися навколо стулки дверей, коли не хотів, ледь переступивши поріг, упасти на спину. Зробити це Грегорові було дуже важко, тож він навіть не глянув ні на кого, бо не мав коли, аж раптом почув, як повірений голосно охнув, ніби вітер прошумів, і тепер уже й побачив, що той — він стояв найближче до дверей — затулив долонею роззявленого рота і помалу почав відступати, наче його відтягала якась невидима, невмолима сила. Мати — вона, незважаючи на присутність повіреного, була розпатлана, незачесана ще з ночі — спершу склала руки і глянула на батька, а тоді ступила два кроки до Грегора і впала на свої широкі спідниці, сховавши обличчя на грудях. Батько з ворожим виразом обличчя стиснув кулаки, наче хотів заштовхати Грегора назад до кімнати, потім затулив очі руками й заплакав, аж йому затрусилися могутні груди.

Грегор не зайшов до вітальні, а сперся на ту стулку дверей, що не відчинялася, — видно було тільки половину його тіла та схилену набік голову, коли він зазиравав до батьків та повіреного. Тим часом стало набагато видніше; у вікні вже чітко вималювався шмат будинку по той бік вулиці, довжелезного, темно-сірого — то була лікарня, — з грубо прорубаними одноманітними вікнами по фронтоні; дощ не переставав, але порідшав і падав тепер великими краплями, які можна було розгледіти кожну зокрема. Стіл у вітальні був весь заставлений посудом, бо для батька сніданок важив набагато більше, ніж обід або вечеря; читаючи газети, він розтягував його на цілі години. Якраз навпроти дверей висіла Грегорова картка з часів його військової служби; він був у формі лейтенанта, руку тримав на держаку шпаги і безтурботно усміхався, вимагаючи поваги до своєї постави і мундира. Двері до передпокою стояли відчинені, сінешні теж, і з вітальні було видно помісток перед ними й початок сходів, що завертали вбік.

— Ну, — мовив Грегор, певне, усвідомивши, що він єдиний зберіг тут спокій, — я зараз же одягнуся, запакую взірці і їду. Ви ж хочете... хочете, щоб я їхав? Ну, пане повірений, ви тепер бачите, що я не впертий і люблю працювати: мандри — важка штука, але я без них не міг би жити. Куди ж ви, пане повірений? До фірми? Ви розповісте все, як воно є? Людина часом буває неспроможна працювати, але ж тоді саме й пора згадати про її колишні успіхи й подумати, що коли все минеться, вона напевне працюватиме ще старанніше й самовідданіше. Я ж так зобов'язаний панові шефові, ви самі добре знаєте. До того ж, я повинен піклуватися за батьків і сестру. Мені скрутно: та якось я викручусь. Але не завдавайте мені ще більше прикрості, ніж я вже маю. Підтримайте мене перед шефом. Комівояжерів не люблять, я знаю. Гадають, що вони дістають скажені гроші і майже нічого не роблять. Зараз не час обмірковувати, чому склалася така думка. Але ж ви, пане повірений, краще знаєте обставини, ніж решта службовців, та й навіть, між нами кажучи, краще, ніж сам пан шеф, бо він, як хазяїн підприємства, всьому повірить, хоч що набалакай на працівника. Ви також дуже добре знаєте, що комівояжер, котрий майже цілий рік працює поза фірмою, легко може стати жертвою наклепів, випадковостей і безпідставних звинувачень, від яких він не здатен боронитися, бо здебільшого нічого про них не знає і тільки тоді, як повертається, виснажений, з своєї подорожі додому, відчуває на собі їхні тяжкі наслідки, не знаючи вже причини. Пане повірений, не йдіть, не сказавши мені жодного слова, яке б свідчило, що ви хоч трохи згодні зі мною!

Але повірений з першими Грегоровими словами повернувся і почав боком відступати, озираючись на Грегора через плече і витягнувши губи. Поки Грегор говорив, він ані миті не стояв на місці, а весь час пильно дивився на Грегора і задкував до дверей, але так помалу, ніби мав якусь таємну заборону залишати кімнату. Ось він досяг передпокою, і останній крок з кімнати ступив з таким раптовим поспіхом, наче під ним горіла земля. В передпокої він простягнув праву руку до сходів, немов чекав звідки для себе якогось надприродного порятунку.

Грегор розумів, що нізащо не повинен відпустити повіреного в такому настрої, якщо не хоче поставити під загрозу своє становище у фірмі. Батьки цього добре не розуміють, у них уже давно склалася думка, що Грегор оснувався там на ціле життя, а крім того, за теперішніми своїми турботами вони не здатні

були тверезо міркувати. А Грегор якраз міркував тверезо. Повіреного треба втримати, заспокоїти, переконати і врешті перемогти; адже від нього залежить майбутнє Грегора та його родини! Хоч би сестра була вдома! Сестра розумна: вона вже плакала, як Грегор ще тихо лежав горілиць у ліжку. Повірений такий дамський підлесник, що дався б умовити себе. Вона б зачинила сінешні двері і розвіяла б його страх. Але ж сестри не було, і Грегорові доводилось діяти самому. І, не подумавши про те, що він не знає, чи здатен тепер ходити, чи ні, і що, можливо, ба навіть цілком певно, його слів знову ніхто не зрозумів, він пустився одвірка, кинувся в двері, наміряючись наздогнати повіреного, що вже на сходах кумедно вчепився обома руками в поруччя, однак, марно шукаючи опори, зойкнув і впав на всі свої лапки. І як торкнувся ними підлоги, то вперше за цілий ранок відчув, що його тілові зручно; лапки мали під собою тверду опору; Грегор з радістю помітив, що вони навіть ладні його нести, куди він бажає; і він подумав, що всім його мукам скоро настане край. Однак ту ж мить, коли Грегор, ще трохи похитуючись після падіння, простягнувся на підлозі недалеко від матері, якраз навпроти неї, мати, що досі сиділа знічена, поринувши в своє горе, враз схопилася, простягнула руки, розчепірила пальці й закричала: «Рятуйте, пробі, рятуйте!» Вона нахилила голову, наче хотіла краще роздивитися на Грегора, але натомість безтямно позадкувала на середину кімнати; забувши, що позад неї стоїть накритий стіл, квапливо сіла на нього і, здавалось, зовсім не помічала, що з перекинутого кавника побіч неї летіть на килим кава.

— Мамо, мамо,— тихо мовив Грегор, дивлячись на неї знизу вгору. На мить він зовсім забув про повіреного, зате коли побачив, як розливається кава, не міг утриматись і вихлебтав її. Угледівши це, мати знову закричала, зіскочила із столу і впала в обійми батькові, що кинувся їй назустріч. Проте Грегорові було зараз не до батьків, бо повірений ступив уже на сходи і, спершись підборіддям на поруччя, востаннє оглядався на їхнє помешкання. Грегор розігнався бігти за ним, та повірений, певно, щось запідозрив, бо, перестрибуючи через кілька східців, помчав геть.

— Ох! — крикнув ще він унизу на весь під'їзд, та й було по ньому.

На жаль, його втеча, здавалось, зовсім роздратувала батька, який досі був відносно спокійний; замість доганяти повіреного або хоч принаймні не заважати Грегорові, він схопив у праву руку ціпок повіреного, що той його залишив разом з капелюхом та пальтом на кріслі, а ліву газету з столу і, тупаючи ногами, почав загонити Грегора ціпком та газетою назад до кімнати. Дарма Грегор просив — шоправда, його прохання ніхто не розумів,— дарма покірно пригинав голову; батько ще дужче тупотів ногами. Мати, хоч надворі було холодно, відчинила вікно, перекилилася через підвіконня і затулила обличчя руками. Між вікном і сінешніми дверима утворився великий протяг, завіси залопотіли, газети на столі зашаруділи, декілька впало додолу. А батько безжалісно наступав і сичав, як дикун. Грегор ще не навчився лізти задки, тому відступав дуже повільно. Якби він зважився обернутися, то миттю був би у себе в кімнаті, але він боявся, що батькові не стане терпцю його чекати: батько шохвилини може завдати йому палицею смертельного удару по спині або по голові. Та врешті Грегор на свій жах побачив, що іншого рятунку він не має, бо, пересуваючись задки, помилився напрямком; тож він почав якомога швидше, а насправді дуже повільно обертатися, весь час боязко оглядаючись на батька. Батько, мабуть, зрозумів його добрий намір, бо не заважав йому, а навіть часом допомагав ціпком, хоч близько не підходив. Аби ж тільки він не сичав так страшно! Грегор аж нестямився від того сичання. Безперестанку прислухаючись до нього, він не зоглядівся, як обернувся аж надто далеко; тож довелось ще трохи брати назад. Коли ж Грегор нарешті шасливо попав головою в двері, то виявилось, що вони завузькі для нього. Батько був у такому стані, що йому, звичайно, й на думку не спало відчинити й другу стулку, щоб зробити ширший прохід. Батько хотів одного: аби лиш якомога швидше спровадити Грегора в його кімнату. Він нізачо не став би розмірковувати, чи не краще Грегорові випростатися, щоб, може, таким способом пролізти в двері. Певне, якби Грегор не застряв, то

батько вже не зачепив би його, а спокійно дав би зайти до кімнати, бо ззadu вже хвилювання вшухло і, коли б не батькове сичання, було б зовсім тихо, а так Грегор боявся і — хай буде, що буде — почав пробиватися в двері. Він завис у дверях, піднявши один бік і геть обдерши його; на одвірках залишилися бридкі плями. Врешті він зовсім застряг і сам не міг далі ані зрушитись; один ряд лапок безпомічно метлявся в повітрі, а другий був болюче притиснутий до підлоги. Батько порятував його тим, що добре турнув ззadu, і Грегор, стікаючи кров'ю, упав аж серед кімнати. Двері замкнули ще й на засув, і стало тихо.

II

Аж смерком Грегор прокинувся від свого важкого, схожого на млість сну. Він, певно, й сам скоро прокинувся б, бо вже відпочив і виспався, а все ж йому здалося, що збудили його чийсь легенькі кроки і ледь чутне рипання дверима. На стелю і зверху на меблі падало тьмяне світло від електричної лампи з вітальні, але внизу, де лежав Грегор, було темно. Він повільно, незграбно ще намацуючи собі дорогу вусиками, що їх аж тепер почав цінувати, рушив до дверей, подивився, що сталось. Лівий бік йому перетворився на суцільний зашкарублий шрам, і він кульгав на всі свої два ряди лапок. Одна лапка під час вранішньої пригоди покалічилась — ще й так диво, що лиш одна,— і тепер висіла, мов нежива.

Лиш біля дверей Грегор помітив, що його туди так вабило: запах їжі. Там стояла миска з солодким молоком, у якому плавали шматки білого хліба. Грегор мало не засміявся з радощів, тому що хотів їсти ще дужче, як уранці, і миттю ж занурив у молоко голову по самі очі. Але відразу ж розчаровано витяг її назад: не тільки через те, що йому заважала їсти рана на боці,— бо тепер він міг ковтати, лиш напруживши все тіло,— а й що молоко йому зовсім не смакувало, хоч раніше це була його улюблена їжа, і сестра, певно, тому й поставила миску. Він майже з огидою відвернувся від миски і поліз на середину кімнати.

Грегор бачив крізь шпарку в дверях, що у вітальні запалили газ, та коли раніше в цю пору батько любив урочистим голосом читати матері, а часом і сестрі вечірню газету, то сьогодні хоч би хто слово сказав. Що ж, можливо, останнім часом цю звичку, про яку сестра завжди розповідала й писала йому, забули. Але ж і в усьому помешканні стояла мертва тиша, хоч воно напевне не було порожне. «Яке моя родина веде тихе життя»,— подумки сказав Грегор, пильно вдивляючись у темряву. Він дуже пишався тим, що зумів забезпечити батькам і сестрі таке життя в такому гарному помешканні. І яке буде горе, коли всьому цьому спокоєві, добробутові й привілля настане край! Щоб не ятрити собі душу такими думками, Грегор почав швидко лазити по кімнаті туди й назад.

Раз за довгий вечір одні двері трохи відчинилися, а раз другі, і швидко зачинилися знову; хтось, мабуть, хотів увійти, однак передумав. Грегор ліг біля самих дверей до вітальні і поклав собі якимось заманити нерішучого гостя або хоч узнати, хто то був: та чекав він марно, двері більше не відчинялися. Вранці, коли вони були замкнені, всі добивалися до нього, а тепер, коли Грегор одімкнув одні двері, а решту, очевидно, відімкнуено, як він спав,— тепер ніхто сюди й носа не показував і ключі стриміли вже назовні.

Аж пізно вночі світло у вітальні погасло, і Грегор переконався, що батьки та сестра й досі сиділи в ній, бо добре чув, як вони всі троє навшпиньки виходили звідти. Тепер до ранку годі було чекати якихось відвідин, тож Грегор мав досить часу, щоб спокійно обмірковувати, як йому жити далі. Але висока, не заставлена меблями кімната, в якій він мусив лежати лігма на підлозі, лякала його — Грегор сам не знав чому, бо прожив у ній уже п'ять років,— і він напівсвідомо, але все ж трохи соромлячись, поспішив залізти під канапу. Там, хоч йому трохи й давило на спину і не можна було підвести голови, Грегор уперше відчув себе дуже зручно і тільки пошкодував, що його тіло надто широке і не може все вміститися під канапою.

Там Грегор і пролежав цілу ніч. Часом він трохи дрімав — але щоразу прокидався від голоду, — а то сушив собі голову гіркими думками і плекав невіразні надії, що всі вели до одного висновку: треба терпінням і якнайбільшим тактом зменшити ті прикrostі, що їх він мимоволі завдає сім'ї в своєму теперішньому становищі.

Уже вдосвіта Грегорові випала нагода перевірити слушність своїх висновків. Двері з передпокою відчинилися, і до кімнати зайшла сестра, вже майже цілком убрана. Вона уважно оглянулася, але не зразу вгледіла Грегора. Та коли помітила його під канапою — о боже, повинен же він десь лежати, не міг же він знятися й вилетіти, — то так злякалася, що не втрималась і хряснула дверима. Але, ніби покутуючи свою нерозважливість, відразу ж одчинила їх знову і навшпиньки зайшла до кімнати, як заходять до чужого або до тяжко хворого. Грегор висунув голову до самого краю канапи і пильно стежив за сестрою. Чи помітить вона, що молоко не торкане, і не тому, що Грегор не голодний, і чи принесе іншої їжі, яка б йому більше смакувала? Якшо вона сама не зробить цього, то Грегор краще помре з голоду, аніж їй нагадає, хоч його так і тягло кинутися сестрі до ніг і попросити попоїсти чогось доброго. Проте сестра відразу з подивом зауважила, що миска повна, лиш трохи молока розхлюпано на підлозі, і не гаючись забрала миску, шоправда, не голими руками, а з ганчіркою.

Страшенно зацікавлений, Грегор губився в гадках, яку ж він дістане заміну. Та хоч скільки б він думав, то не здогадався б, що сестра зробить через своє добре серце. Вона принесла, щоб узнати його смак, цілий добір і розіклала все на старій газеті. Тут були доволі попсовані овочі, кістки з вечері, вимашені у загуслій підливі, кілька родзинок і мигдалевих горіхів, сир, що його Грегор два дні тому відмовився їсти, сухар, шматок хліба з маслом, ще шматок хліба з маслом, посипаний сіллю. Крім того, вона поставила біля газети миску, очевидно, раз назавжди призначену для Грегора, і налила в неї води. І з делікатності — сестра ж бо знала, що Грегор при ній не стане їсти, — швидко вийшла з кімнати і навіть повернула ключа в замку, щоб він знав, що може робити, що хоче. Грегорові лиш лапки замелькали, так швидко він побіг до їжі. До того ж, його рана, мабуть, цілком загоїлася, бо ніщо йому не заважало, і Грегор, дивуючись, згадав, як понад місяць тому легенько вривав собі пальця ножем і як той палець ще й позавчора болів йому. «Може, я став не такий чутливий?» — подумав він і жадібно накинувся на сир, який його вабив понад усе. Грегорові аж очі сльозилися від задоволення; він швидко поїв одне за одним сир, овочі й підливу; зате свіжі страви йому зовсім не смакували, він навіть те, що їв, односив трохи вбік, щоб не чути їхнього запаху. Грегор уже давно наївся і тільки ліниво лежав на тому самому місці, як сестра, наче щоб дати знак йому ховатися, повільно обернула ключа в дверях. Він одразу ж кинувся назад під канапу. Однак висидіти там навіть ті кілька хвилин, поки сестра була в кімнаті, стало йому за справжню муку, бо він так потовшав після багатого сніданку, що ледве дихав там. Задихаючись, Грегор дивився виряченими очима, як сестра, ні про що не здогадуючись, змела не тільки те, що він не доїв, а й те, до чого він навіть не торкався, наче якийсь непотріб, швидко скидала все у помийницю, накрила дерев'яною покришкою і винесла геть. Не встигла вона вийти, як Грегор уже виліз із-під канапи, потягаючись і відсапуючись.

Так діставав тепер Грегор їжу щодня: перший раз уранці, коли батьки й служниця ще спали, другий — коли вони кінчали обідати; батьки тоді знову лягали відпочивати, а служниці сестра давала яке-небудь доручення й одсидала. Звичайно, батьки не бажали, щоб Грегор помер з голоду, але, мабуть, докладніші розмови про ту годівлю були для них нестерпною мукою, тож, либонь, сестра хотіла якомога менше завдавати їм страждань, бо вони вже й так мали їх удосталь.

Як того першого ранку вони виправдалися, одсилаючи назад лікаря й слюсаря, Грегор так і не взяв. Через те що тоді його ніхто не зрозумів, тепер батько і навіть сестра гадали, що він їх теж не може зрозуміти, тож сестра, коли заходила до його кімнати, завжди, мовчала, часом тільки зітхне або скаже: «О господи!» Лиш згодом, як вона трохи звикла до всього, — про те, щоб вона ко-

лись зовсім звикла, звичайно, не могло бути й мови, — Грегор часом ловив якусь її зауваження, приязне чи таке, що його можна було вважати за приязне. «Сьогодні йому смакувало», — казала сестра, коли Грегор з'їдав геть усе; коли ж було навпаки — таке траплялося дедалі частіше — вона майже сумно зауважувала: «Знову все залишилось».

Та хоч Грегор безпосередньо з уст родичів і не міг узнати ніяких новин, зате багато чого довідувався з їхніх розмов у вітальні або передпокої. Як тільки він чув у якійсь кімнаті голоси, то відразу ж біг до дверей і припадав до них усім тілом. Не було жодної розмови, особливо спочатку, щоб у ній хоч як-небудь та не згадали Грегора. Два дні підряд, сідаючи їсти, батьки та сестра починали радитись, як тепер триматися. Та й між сніданком та обідом говорилося про те саме, бо в хаті менше двох чоловік ніколи не було; мабуть, кожне боялося залишитись дома саме, а йти всім і кидати квартиру напризволяще вони теж нізащо не хотіли. Куховарка також першого ж дня — не знати, що саме їй було відомо про їхню пригоду, — навколішки стала просити матір негайно відпустити її, а коли за чверть години прощалася, то дякувала із слізьми на очах за звільнення, як за найбільшу ласку, їй у цьому домі вчинену, і урочисто заприсяглася, хоч її того ніхто не просив, нікому анічогісінько не розказувати.

Тепер сестрі разом з матір'ю доводилося й куховарити; щоправда, це був не великий клопіт, бо ніхто майже нічого не їв. Грегор щоразу чув, як вони марно припрошували одне одного до їжі, і завжди була та сама відповідь: «Дякую, з мене досить» або щось подібне. Нічого вони, мабуть, і не пили. Часто сестра питала в батька, чи не хоче він пива, і радо зголошувалася піти по нього сама. Батькову мовчанку вона сприймала як вагання і додавала, що можна послати й двірничку, однак тоді батько казав своє рішуче «ні», і про пиво більше не заходило мови.

Уже в перші дні батько розповів матері, а також сестрі, скільки в них є грошей і які їхні сподіванки на майбутнє. Говорячи, він часом підходив до столу і витягав з маленького сейфика, що тільки й лишився в нього від великого банкрутства п'ять років тому, то якусь квитанцію, то реєстраційну книгу. Чути було, як він відмикав складний замок і, взявши з сейфу, що треба, замикав знову. Ця батькова розповідь уперше, відколи Грегор став в'язнем у своїй кімнаті, завдала йому хоч якоїсь втіхи. Він раніше вважав, що після банкрутства в батька нічого не залишилось, принаймні батько йому нічого не казав — щоправда, Грегор і не питався. Грегора тоді турбувало одне — зробити все, щоб сім'я якнайшвидше забула про нещастя, яке довело її до цілковитої безнадії. Тоді Грегор з особливим запалом почав працювати і майже за одну ніч з дрібного конторника зробився комівояжером, що, звичайно, мав цілком інші заробітки; наслідки його праці швидко виявилися в продуктах і грошах, що їх він зміг покласти на стіл перед здивованими й щасливими батьками. То була чудова пора, і ніколи більше Грегор не почувався таким щасливим, як тоді, хоч пізніше заробляв стільки грошей, що був спроможний утримати, та й утримував усю родину. І родина, й Грегор звикли до того: родина вдячно брала гроші, Грегор радо віддавав їх, але якогось особливого тепла більше не відчувалося. Тільки сестра залишилася ще близькою Грегорові, і він потай планував собі наступного року, хоч скільки б це коштувало і хоч де б ті кошти довелося брати, послати сестру до консерваторії, бо вона дуже любила музику і прекрасно грала на скрипці, не те що Грегор. Коли Грегор навідувався із своїх мандрівок додому, то часто згадував у розмовах з сестрою консерваторію, але завжди тільки як чудову мрію, про здійснення якої годі й думати. Батькам не подобалися навіть ці невинні згадки, проте Грегор дуже добре все обміркував і поклав собі на Святвечір урочисто оголосити свій намір.

Такі думки, зовсім непотрібні в теперішньому його стані, опосідали Грегора, коли він, приліпившись до дверей, слухав, про що мовиться у вітальні. Часом він так стомлювався, що нічого вже не чув, і мляво опускав голову, стукаючи нею об двері, але миттю піднімав знову, тому що батьки вловлювали найменший шерех у його кімнаті і відразу ж припиняли розмову.

— Що він там знову витворює? — казав по хвилі батько, і перервана розмова починалася наново.

Грегор довідався з усіма подробицями — батько мав звичку по кілька разів повторювати свої пояснення, бо сам уже давно не мав діла з такими справами, та й мати не могла збагнути всього з першого разу — що в них, незважаючи на банкрутство, залишилося з давніх часів трохи грошей, на які за ці роки ще й наростили проценти. До того ж, гроші, які Грегор щомісяця приносив додому, — собі він залишав лише кілька гульденів, — батьки теж не всі витрачали, отже й назбирався невеликий капіталець. Грегор за дверима радісно кивав головою, потішений такою несподіваною передбачливістю та ошадністю. Власне, гроші, що залишалися з його заробітку, могли б піти на сплату батькового боргу шевфіві і таким чином наблизити день, коли б Грегор міг кинути свою роботу, однак тепер безперечно вийшло на краще, що батько вчинив по-своєму.

Звичайно, цих грошей аж ніяк не вистачило б, щоб сім'я могла утримуватись на самі проценти; їх стало б, либонь, прожити рік, щонайбільше два роки. Отже, це була сума, якої, власне, не можна зачіпати, гроші, відкладені на чорний день, а на життя треба десь заробляти. Батько був хоч ще й здоровий, проте старий чоловік, що вже п'ять років не працював і навряд чи здатний був прогудувати сім'ю: за п'ять років, що стали його першим відпочинком у важкому та безладному житті, він дуже потовщав і втратив свою жвавість. Чи, може, гроші зароблятиме стара мати, хвора на астму, якій навіть важко ходити по кімнаті і яка майже щодругий день лежить на канапі біля відчиненого вікна, насилу хапаючи ротом повітря? А як їх зароблятиме сімнадцятирічна сестра, коли вона ще майже дитина, яка досі в житті тільки й знала, що гарно вбратися, довго поспати, дещо допомогти вдома, трошки розважитись і насамперед пограти на скрипці? Перші дні, як тільки мова заходила про те, що треба якось заробляти гроші, Грегор шоразу пускався дверей і кидався на холодне, оббите шкірою крісло, що стояло поряд, бо йому було гаряче від сорому й горя.

Часто він пролежував там цілі ночі, не засинаючи ані на хвилину, і тільки годинами шарудів лапками по шкірі. Або, хоч як йому було важко, підсував крісло до вікна, видряпувався на підвіконня і, впершись лапками в бильця, виглядав надвір, певно, тільки тому, що раніше відчував полегшення, визираючи у вікно. Бо насправді Грегор бачив дедалі гірше, навіть ті речі, що були недалеко від нього, а лікарню по той бік вулиці, яку раніше проклинав, так вона йому набридла, тепер взагалі не міг розгледіти і якби не знав напевно, що живе на тихій, але цілком міській вулиці Святої Шарлотти, то міг би повірити, що його вікно виходить на якусь пустку, де сіре небо зливається з сірою землею. Досить було сестрі двічі помітити, що крісло стоїть біля вікна, як вона вже шоразу, прибираючи в кімнаті, підсувала його туди і навіть залишала внутрішні стулки вікна відчиненими.

Якби Грегор міг поговорити з сестрою і подякувати за все, що їй доводилось робити для нього, йому було б легше витримати її послуги, а так він страждав від них. Правда, сестра намагалася зробити свої відвідини не такими болісними для нього, і щодалі, то успішніше, та й Грегор згодом навчився уникати неприємних ситуацій. Уже сама її поява була для нього жахлива. Не встигла вона зайти, а вже, навіть не зачинивши дверей, — хоч як завжди дбала, щоб до Грегорової кімнати ніхто не міг заглянути, — бігла до вікна, хапливо відчиняла його, ніби не мала чим дихати, і хвильку стояла там, хай який був холод, глибоко вдихаючи свіже повітря. Цією біганиною та гармидером вона лякала Грегора двічі на день: поки сестра прибирала, він трусився під канапою, хоч дуже добре знав, що вона рада б пожаліти його, якби тільки із зачиненим вікном могла витримати в кімнаті.

Якось, коли вже минуло, мабуть, із місяць після Грегорового перевтілення і сестра мала б звикнути до його вигляду, вона зайшла трохи раніше, ніж звичайно, і застала Грегора ще на підвіконні; він непорушно лежав і дивився надвір, наче навмисне виставившись, щоб налякати її. Грегор не сподівався, що сестра ввійде, бо він заважав їй одразу відчинити вікно, але вона не тільки не ввійшла, а відсахнулася назад і замкнула двері на ключ; хтось чужий міг подумати, що Грегор чигав на неї і хотів укусити. Грегор, звісно, миттю сховався під канапу, але йому довелось чекати аж до полудня, поки сестра з'явилася знову; була вона схвильованіша, ніж завжди. Тоді Грегор переконався, що сестра й досі не звик-

ла до його вигляду і ніколи не звикне, що їй доводиться силувати себе не втекти, коли вона бачить, як його тіло виглядає з-під канапи. Щоб вона його зовсім не бачила, Грегор одного дня приніс на спині простирadlo і, поморочившись чотири години, прилаштував його так, що тепер зовсім ховався під канапу, і сестра, навіть коли нахилилася, не могла угледіти його. Якби вона вважала, що простирadlo зайве, то могла б забрати його, бо ж добре бачила, що Грегорові не велика втіха отак запаковуватися, але сестра залишила простирadlo на канапі, і Грегорові здалося, що він навіть спіймав її вдячний погляд, коли трошки висунув голову, щоб подивитися, як вона сприйняла його винахід.

Перші чотирнадцять днів батьки не зважувались зайти до його кімнати, Грегор часто чув, як вони хвалили сестру, що та опікується ним, — тоді як раніше не раз лаяли, що з неї нема ніякої користі. Тепер вони обоє — і батько й мати — чекали перед Грегоровою кімнатою, поки сестра прибирала там, і як тільки вона виходила, вимагали докладно розповісти, який вигляд має кімната, що Грегор їв, як він цього разу поводився і чи йому, бува, не стало краще. Та минув якийсь час, і мати захотіла сама відвідати Грегора, але батько з сестрою розраяли її: Грегорові, що дуже уважно слухав розмову, їхні докази видалися цілком слушними. Однак згодом її вже треба було стримувати силоміць; Грегор чув, як вона кричала: «Пустіть мене до Грегора, він же мій нещасний син! Невже ви не розумієте, що я мушу піти до нього?», і думав, що, може, краще було б, якби мати справді заходила, звичайно, не щодня, але хоч раз на тиждень; вона ж бо дала б усьому лад набагато ліпше, ніж сестра, яка попри всю свою мужність була ще тільки дитиною і, власне, чи не з самої лиш дитячої легковажності взялася до такої роботи.

Невдовзі Грегорове бажання здійснилося: він побачив матір. Удень з поваги до батьків він не хотів показуватись у вікні, по кількох квадратних метрах підлоги багато не налазишся, лежати нерухомо набридло вночі так, що він ледве міг дочекатися ранку, їжа теж скоро перестала давати йому хоч якесь задоволення, тож врешті він знайшов собі іншу розвагу: лазив уздовж і впоперек по стінах та по стелі. Особливо любив він приліплюватись до стелі; це було зовсім не те, що лежати на підлозі; легше дихалось, по тілі пробігали мурашки; і було так, що Грегор майже в блаженному забутті несподівано для самого себе пускався лапками стелі й летів на підлогу. Однак тепер він, звичайно, володів своїм тілом набагато краще, ніж раніше, тому, падаючи навіть з такої висоти, не забивався. Сестра відразу зауважила, яку розвагу знайшов для себе Грегор — на стіні подекуди позалишалися клейкі сліди від його лапок, — і тоді їй спало на думку забрати з кімнати меблі, насамперед скриню та письмовий стіл, щоб Грегор мав більше місця лазити. Сама сестра не здатна була повиносити їх, батька вона не зважилась попросити, а служниця їй не могла допомогти; ця дівчина, якій ледве минув шістнадцятий рік, мужньо залишилась у них після звільнення колишньої куховарки, але випросила для себе пільгу: завжди замикатись на кухні і відчиняти тільки в нагальних випадках. Тому сестрі не залишалось нічого іншого, як покликати на допомогу матір, коли батька не буде вдома. Мати схвильовано загомоніла з радощів, підійшла до дверей, але на порозі замовкла. Звичайно, спершу сестра сама заглянула до кімнати, чи там усе як слід, а вже потім упустила матір. Грегор квапливо зсунув простирadlo ще нижче і позбирав ще більше в складки, щоб здалося, що його хтось випадково накинув на канапу. Грегор цього разу не став виглядати з-під простирadла: хай уже він сьогодні не побачить матері, але хоч знатиме, що вона в кімнаті.

— Заходь, його не видно, — мовила сестра, мабуть, ведучи матір за руку.

Грегор чув, як вони, дві слабкі жінки, зрушили з місця досить-таки важку скриню і як сестра весь час намагалася взяти на себе більшу вагу, не слухаючи матері, яка боялася, щоб дочка не підвердилася. Морочились вони довго, десь із чверть години, а потім мати сказала, що, може, краще залишити скриню на місці, бо вона надто важка і їм годі впоратись, поки прийде батько, а, покинута на півдорозі, вона заважатиме ще більше: до того ж, хтозна, чи Грегорові ліпше буде в порожній кімнаті. Її саму, навпаки, голі стіни пригнічували; то чи не буде те саме й Грегорові? Адже він давно звик до меблів і в порожній кімнаті почуватиметься самотнім.

— І чи не вийде,— додала тихо мати, вона взагалі говорила майже пошепки, наче не хотіла, щоб Грегор, який причаївся хтозна-де, чув навіть її голос, а що він не розуміє слів, мати була певна,— чи не вийде, що ми, забравши меблі, тим самим ніби покажемо Грегорові, що втратили надії на його одужання й остаточно полишили на самого себе? Мені здається, що краще не чіпати в кімнаті нічого, хай Грегор, коли він знову повернеться до нас, знайде все на своєму місці, так йому легше буде забути те, що сталося.

І тоді Грегор збагнув, що, втративши людську мову і ведучи таке самотнє життя в сім'ї, він за ці два місяці відбився й глузду: бо ж хіба інакше він міг би широко забажати, щоб його кімнату спорожнили? Невже йому справді захотілося, щоб його тепло, гарно обставлену родинними меблями кімнату обернули на порожню коробку, в якій він хоч і міг би вільно лазити, куди хотів, але водночас швидко й цілковито забув би, що колись був людиною? Він і так уже почав усе забувати, і тільки материн голос, якого він давно не чув, вернув його до пам'яті. Хай нічого не забирають; хай усе залишиться, як є: без цілющого впливу меблів з ним хтозна-що станеться, а що вони заважають йому по-дурному лазити куди очі бачать, то це невелика шкода, а навіть краще.

Та, на жаль, сестра була іншої думки; вона звикла, щоправда, не зовсім безпідставно, виступати перед батьками великим авторитетом у Грегорових справах, тож і тепер, вислухавши материну пораду, заявила, що треба зробити якраз навпаки: винести не тільки скриню та письмовий стіл, як планувалося спочатку, а й решту меблів, окрім справді необхідної Грегорові канапи. Звичайно, сестра наполягала на своєму не тільки через дитячу впертість та несподівано й важко здобуту за останній час самовпевненість, а й тому, що вона справді бачила, як багато Грегорові треба місця, щоб він міг лазити собі, де хоче, а меблями він, як видно, зовсім не користується. А може, тут певну роль відіграла нестримна уява, властива дівчатам її віку, яка в кожній події шукає для себе задоволення і яка й підбила Грету зробити Грегорову тюрму ще страшнішою, щоб потім мати змогу ще більше йому прислужитися. Бо до кімнати, де Грегор сам-один лазить по голих стінах, певно, ніхто в світі, крім Грети, не зважиться зайти.

Так мати й не зуміла переконати сестру, бо від хвилювання почувала себе в цій кімнаті непевно; вона скоро замовкла і знову з усієї сили взялася до скрині. «Ну, без скрині ще в крайньому разі можна обійтися,— подумав Грегор,— але вже письмовий стіл конче треба залишити». І тільки-но жінки, крекчучи від натуги, вибралися із скринєю за поріг, Грегор висунув голову з-під канапи, щоб поглянути, чи не можна обережно і якомога делікатніше порятувати від них письмовий стіл. Та, на жаль, мати перша вернулася назад — Грета тим часом у сусідній кімнаті марно намагалася сама зрушити скриню з місця, обхопивши її руками. А мати ж не звикла до Грегорового вигляду, їй могло б стати зле, якби вона побачила його, тому Грегор злякано позадкував під канапу. Але мати помітила, як заворушилося простирadlo, вона зупинилась, хвилюкю постояла і тихо вийшла з кімнати. Хоч Грегор весь час і переконував себе, що нічого особливого не сталося, просто мати й сестра трохи переставили меблі — все ж їхнє вештання, балачки, рипіння меблів, весь цей гармидер був йому такий незвичний, такий гнітючий, що в нього аж голова трішчала. Він шулився під канапою, тисся до підлоги і бачив уже, що довго не витримає. Вони спустошували йому кімнату, забирали все, що він любив; скриню, в якій лежав лобзик та інше начиння, вже винесли; тепер зрушили з місця письмовий стіл, що за довгий час міцно вгруз у підлогу; біля цього столу Грегор працював, як був студентом торговельної академії, готував уроки, як учився в реальному училищі, ба навіть як був ще школярем — тепер він справді не мав більше часу думати про добрі наміри матері та сестри; він, власне, майже забув про їхню присутність, бо вони потомилися і працювали мовчки, тільки чути було важкий тупіт їхніх ніг.

І він вискочив з-під канапи — мати й сестра саме відсапувалися у вітальні, спершись на письмовий стіл,— і заметушився по кімнаті, не знаючи, що йому найперше рятувати. Тоді йому впав у вічі портрет дами в хуторах, що висів на порожній уже стіні; він мершій виліз на стіну і притиснувся до скла, яке його

добре тримало і приємно холодило гарячий живіт. Голову Грегор повернув до дверей вітальні, щоб бачити, як заходитимуть мати й сестра.

Вони довго не дозволили собі відпочивати і швидко повернулися; Грета підтримувала рукою матір і майже тягла її.

— Ну, а тепер що ми винесемо? — мовила вона й оглянулася по кімнаті.

Раптом її погляд зустрівся з Грегоровими очима. Певно, тільки присутність матері стримала її, вона нахилилась до неї, щоб не дати їй глянути на стіну, і, не подумавши, сказала тремтячим голосом:

— Може, повернемось краще на хвильку до вітальні?

Грегор одразу все збагнув: сестра хотіла повести матір у безпечне місце, а тоді зігнати його зі стіни. Ну, нехай тільки спробує! Він сидить на портреті і не віддасть його нізашо. Скоріше стрибне сестрі на голову.

Але Гретині слова занепокоїли матір, вона відступила вбік, побачила величезну руду пляму на квітчастих шпалерах. І, ще навіть не усвідомивши як слід, що то і є Грегор, скрикнула грубим, різким голосом: «О боже, боже!» і з розпростертими руками впала, мов нежива, на канапу.

— Ну, стривай же, Грегоре! — сказала сестра, злісно глянувши на нього, і посварилася кулаком.

Відколи Грегор перевтілювався в комаху, це були перші слова, з якими сестра звернулася безпосередньо до нього. Вона вибігла у вітальню по якусь есенцію, щоб привести до пам'яті матір; Грегор хотів допомогти — рятувати картину ще буде час, — але так прилип до скла, що насилу відірвався; він теж побіг у вітальню, наче міг щось порадити сестрі, як колись, та тільки й того, що стояв позади неї без діла; сестра, перебираючи різні пляшечки, обернулася, побачила його і так злякалася, що одну впустила на підлогу; пляшечка розбилася, скло поранило Грегорові обличчя, і якісь ядучі ліки бризнули на нього: тоді Грета, не гаючись більше, схопила пляшечок стільки, скільки могла втримати, і побігла з ними до матері, зачинивши ногою двері. Тепер Грегор був зачинений від матері, що через нього, може, лежить при смерті; двері він не насмілювався відчинити, щоб не злякати сестру, якій не можна відійти від хворої; йому тепер нічого не залишилося, як чекати; і, щоб не так страждати від докорів сумління і тяжких думок про матір, Грегор почав лазити по кімнаті. Він облазив усе — стіни, меблі, стелю, і врешті, коли вже йому вся кімната почала крутитися перед очима, а легше не стало, у відчаї кинувся з стелі просто на великий стіл.

Минула добра хвилина; Грегор лежав на столі, виснажений лазінням; навколо панувала тиша — певно, це була добра ознака. Аж ось пролунав дзвінок. Служниця, звичайно, сиділа замкнена в кухні, і відчиняти довелося Греті. Це прийшов батько.

— Що сталося? — були його перші слова.

З Гретиного вигляду він здогадався, що мусило щось статися.

Грета відповіла приглушеним голосом, мабуть, уткнувшись обличчям батькові в груди:

— Мати зомліла, але їй уже краще. Грегор виліз із кімнати.

— Я так і знав, — мовив батько. — Завжди казав, що так буде, але ж хіба ви, жінки, послухаєте?

Грегор збагнув, що батько зле зрозумів надто коротку Гретину відповідь і подумав, що Грегор силоміць вдерся до вітальні. Тому треба якось уласкавити батька, бо ж пояснювати що й до чого Грегор не мав ані часу, ані можливості. І він кинувся до дверей своєї кімнати й притулювався до них: хай батько, коли зайде з передпокою, відразу побачить, що Грегор хоче якнайшвидше вернутися до своєї кімнати і що його не треба туди заганяти; досить тільки відчинити йому двері, і він миттю зникне.

Проте батько був не в гуморі помічати такі тонкощі.

— О! — вигукнув він люто і водночас радісно, як тільки зайшов до вітальні.

Грегор обернув голову від дверей і вражено глянув угору на батька. Таким він його аж ніяк не уявляв собі; щоправда, Грегор останнім часом через те лазіння по стінах уже не так пильно стежив за всім, що відбувалося в домі, тож, власне, мусив би й сподіватися, що якісь зміни могли зайти. Але все-таки, все-таки, невже це батько? Той самий чоловік, що колись кволий лежав у перинах,

як Грегор вирушав у свої подорожі; а коли він повертався вечорами додому — сидів у кріслі, загорнений у халат, неспроможний навіть підвестися і тільки радісно простягав назустріч йому руки? Той самий, що під час рідкісних родинних прогулянок кілька разів на рік, у найбільші свята, закутавшись у старе пальто й обережно виставляючи наперед ковінку, плентався між Грегором і матір'ю, які й так повільно йшли, а з батьком мусили ще й стримувати крок, а як хотів щось сказати, то майже завжди зупинявся і збирав усіх навколо себе? Тепер же батько був такий показний: одягнений у шільний голубий мундир з позолоченими гудзиками, який носять банкові службовці; над високим стоячим коміром звисало подвійне підборіддя; карі очі з-під кушуватих брів дивились бадьоро й уважно. Сиве, завжди розпатлане волосся тепер було надзвичайно дбайливо зачесане на прямий блискучий проділ. Свого кашкета з золотой монограмкою, мабуть, якогось банку, він шпурнув через усю кімнату на канапу в другий куток і, закинувши назад поли сурдута та заклавши руки в кишені штанів, люто попрямував до Грегора. Батько, мабуть, і сам добре не знав, що він зробить, але ступав, вище, ніж звичайно, піднімаючи ноги, і Грегор здивувався, які величезні в нього підосиви на черевиках. Грегор не став чекати його на місці; він-бо з перших днів свого нового життя знав, що батько поклав собі бути до нього якнайсуворішим. І він почав тікати від батька, ставав, коли той зупинявся, й ізнову біг, як тільки той рушав з місця. І так вони помалу кружляли по кімнаті, наче батько грався з Грегором, а не гонився за ним. Тому Грегор бігав поки що тільки по підлозі; до того ж, він боявся, що батько ще дужче б розізлився, якби він виліз на стіну чи на стелю. А втім, Грегор бачив, що й такої повільної біганини довго не витримає; бо коли батько робив один крок, йому доводилось за цей час багато разів переступати своїми лапками. Він почав уже задихатися, бо здавна мав не дуже здорові легені. І коли він, хитаючись, мов п'яний, ледве розплющуючи очі, так запаморочившись, що вже не думав про якийсь інший порятунок, окрім втечі, зовсім забувши, що є ще стіни, шоправда, заставлені різьбленими меблями із визубнями та шпичками, напружував усю силу, щоб бігти далі,— несподівано щось пролетіло перед ним, легенько впало й покотилося по підлозі. Це було яблуко: відразу за ним полетіло друге. Грегор перелякано зупинився: годі було тікати далі, бо ж батько надумав шпурляти в нього яблуками. Він напхав їх повні кишені з миски, що стояла на буфеті, і тепер кидав одне за одним, поки що не дуже прицілюючись. Невеликі червоні яблука, ніби наелектризовані, розкочувались по підлозі, натикаючись одне на одне. Та ось одне легенько кинуте яблуко влучило в Грегора, але скотилося, не завдавши йому шкоди. Зразу ж за ним полетіло друге і просто-таки вгрузло йому в спину. Грегор хотів лізти далі, ніби сподівався, що, коли він зрушить з місця, минеться страшний біль, та дарма: тіло його було наче пришпилене до підлоги, і він зомлів. В останню мить він ще побачив, як двері з його кімнати відчинилися, і звідти вибігла мати в самій сорочці, бо сестра, щоб легше було дихати, роздягла її, коли вона лежала непритомна. За матір'ю бігла Грета і щось кричала. Мати кинулась навперейми батькові, спідниці одна за одною спадали з неї, вона, спотикаючись, переступала через них, врешті добігла до батька, обняла його за шию і — цю мить Грегорові зрадив зір — стала його просити не вбивати Грегора.

III

Тяжка Грегорова рана, від якої він страждав понад місяць,— яблуко так і залишилось у нього в спині, як видима пам'ятка про ту пригоду, бо ніхто не зважувався виколупати його звідти,— навіть батькові, здавалось, нагадувала, що Грегор, незважаючи на свій теперішній жалюгідний і бридкий вигляд, все ж таки член родини і його не можна трактувати як ворога, а навпаки, закони родини вимагають проковтнути огиду й терпіти, тільки терпіти. І хоч Грегор через свою рану, очевидно, назавжди втратив рухливість і поки що, навіть щоб перейти кімнату, гаяв, мов старий каліка, не одну хвилину — про лазіння по стінах уже годі було й думати,— та за погіршення свого стану він одержав цілком достатню, на його думку, винагороду: тепер шовечора двері до вітальні, з яких

Грегор дві години перед тим не зводив уже очей, відчинялися, і він, невидимий у темряві, лежав собі і бачив усю родину біля освітленого столу, слухав її розмову, так би мовити, з загального дозволу, не те що раніше. Щоправда, це були вже не колишні жваві розмови, про які Грегор завжди з тугою згадував у маленьких кімнатках до готелях, коли стомлено кидався ввечері на вологу постіль. Тепер у вітальні здебільшого стояла глибока тиша. Батько після вечері швидко засинав у своєму кріслі, а мати й сестра зачитували одна одну; мати, згорбившись біля світла, шила тонку білизну для крамниці мод, а сестра, що знайшла собі місце продавщиці, вчила вечорами стенографію і французьку мову, щоб, може, хоч згодом дістати якусь кращу роботу. Часом батько прокидався і, ніби зовсім не знав, що спав, казав матері: «Як ти сьогодні вже довго шиєш!» й одразу засинав знову, а мати й сестра втомлено усміхалися одна до одної. Із своерідної впертості батько відмовлявся навіть удома знімати мундир; його халат даром висів на вішалці, а батько дрімав у кріслі цілком одягнений, немов завжди був готовий до служби і навіть тут чекав наказів свого начальника. Чірез це мундир, що вже з самого початку батькової роботи був не новий, швидко втратив свою охайність, хоч як пильнували його мати й сестра. Грегор час-то цілі вечори дивився на той засмальцьований сурдут із завжди начищеними гудзиками, що дедалі більше вкривався плямами і що в ньому батько, хоч і дуже незручно, але міцно собі спав. Як тільки дзигарі били десяту, мати намагалася тихенько збудити батька і вмовити його перейти до ліжка, казала, що в кріслі не те спання, а йому ж треба відпочити, бо о шостій іти на роботу. Але батько з упертості, яка з'явилася у нього, відколи він став на службу, завжди відмовлявся залишати своє місце біля столу, хоч щоразу засинав знову, а крім того, так розімлівався, що потім його ще важче було зрушити з місця. Матері й сестрі доводилось тоді цілі чверть години обережно, але настійливо упрошувати його, а він тільки хитав повільно головою, не розплющуючи очей, і не підводився з місця. Мати термосила його за рукав, шептала на вухо ласкаві слова, сестра залишала свої підручники й теж допомагала матері, однак на батька це не впливало. Він ще глибше забивався в своє крісло. І тільки як мати й сестра брали його під руки, він розплющував очі, зиркав на одну й на другу і звичайно казав: «Отаке в мене життя. Отакий відпочинок на старість». Тоді, спершись на них, підводився і церемонно, ніби сам для себе був найбільшим тягарем, давав себе вести до дверей, на порозі кивав жінкам і далі вже йшов сам. Мати кидала своє шиття, сестра — ручку, і обидві бігли за ним у спальню, щоб допомогти ще йому лягти. Хто в цій спрацьованій, виснаженій родині мав час зробити для Грегора щось більше, ніж було необхідно? Жили вони дедалі скромніше; служницю врешті відпустили; височенна кістлява робітниця з сивим розпатланим волоссям приходила вранці і ввечері і виконувала найтяжчу роботу; все інше робила мати, уриваючи годину від свого цілоденного шиття. Дійшло навіть до того, що продали родинні коштовності, в які раніше мати й сестра, не тямлячись з радощів, убиралися на забаву та на свято; Грегор довідався про це, коли ввечері батьки з сестрою підсумовували, що за скільки пощастило продати. Та найбільше вони бідкалися, що не могли піти з цього завеликого, як на теперішні їхні достатки, помешкання, бо не знали, як переселити Грегора. Однак Грегор добре розумів, що річ не тільки в тому, бо його, врешті, можна було б перевезти у якій-небудь скрині, прорізавши дірки для повітря; батьків більше втримували від переселення цілковита безнадія і сором: адже їх спіткало лихо, про яке їхні родичі та знайомі й гадки не мали. Все, що світ вимагає від бідноти, вони виконували до останку: батько носив дрібним банковим службовцям сніданки, мати страчувала себе над чужою білизнаю, сестра бігала за прилавком, вволяючи накази покупців, але на щось більше в них не ставало сили. І рана на спині починала боліти Грегорові наново, коли мати й сестра, поклавши батька в ліжку, поверталися до вітальні, сідали одна біля одної, кинувши роботу, і мати говорила, показуючи на Грегорову кімнату: «Зачини ті двері, Грегто», — тоді Грегор лежав у темряві, а вони сиділи, обнявшись, і плакали або мовчки дивилися перед собою невидючими очима.

Грегор дні і ночі майже не спав. Часом він покладав собі, тільки-но ще раз відчиняться двері, знову взяти всі турботи про сім'ю на себе, в його пам'яті

зринали по довгій перерві шеф і повірений, конторники й учні, і такий невтопний двірник, два-три приятелі з інших фірм, покоївка з одного готелю на провінції, любий скороминуший спогад, касирка з крамниці головних уборів, до якої він залишався, але надто несміливо, і яку хотів сватати,— всі вони поставали перед його очима упереміж із чужими або забутими вже людьми, але, замість допомогти йому і його родині, всі були якісь неприступні, і Грегор радів, коли вони зникали. Однак він знову страчав охоту піклуватися про сім'ю, його охоплювала лють за поганий догляд, і він, хоч сам не знав, чого б хотів попоїсти, снував плани, як би залізти до комори і взяти те, що йому все ж таки належить, хай навіть він і не голодний. Тепер уже сестра не розмірковувала, що б Грегорові найбільше посмакувало, а вранці і вдень, біжучи на роботу, ногою швидко заштовхувала до його кімнати будь-яку їжу, а ввечері, байдуже, чи він ту їжу тільки покуштував, чи — таке тепер траплялося найчастіше — навіть не торкався до неї, вимітала одним помахом мітли геть. Прибирала вона кімнату тепер завжди ввечері і робила цю роботу так швидко, що далі нікуди. На стінах утворилися брудні смуги, подекуди зібралися цілі клубки куряви. Спочатку Грегор, коли заходила сестра, ставав на те місце, де було найбільше бруду, щоб таким чином якимось дорікнути їй. Та, мабуть, якби він стояв там хоч і тижнями, сестрі було б байдуже; вона бачила сміття не гірше за Грегора, але й не думала його замітати. А проте сестра із цілком новою для неї вразливістю — останнім часом уся родина стала ображатися на кожную дрібницю — пильно стежила, щоб ніхто, крім неї, не прибирав у Грегора. Якимось мати надумала прибрати в Грегоровій кімнаті як слід і добре вимила її, зживши не одне відро води — щоправда, від надмірної вологи Грегорові теж було зле, і він нерухомо лежав, слабкий і засмучений, на канапі,— та це їй так не минулося. Бо тільки-но сестра ввечері помітила зміну в Грегоровій кімнаті, як, смертельно ображена, влетіла до вітальні і, хоч мати благала її заспокоїтись, зайшлася плачем. Батьки спочатку вражено й безпорадно дивилися на неї — батько навіть з ляку схопився з свого крісла — потім зчинився гармидер: батько обертався ліворуч і дорікав матері, що та втручається в сестрине діло, потім обертався праворуч і навпаки — кричав на сестру, що вона ніколи більше не буде прибирати в Грегоровій кімнаті: мати тим часом намагалася затягнути батька, який аж не тямився від хвилювання, до спальні; сестра, хлипаючи, стукала по столу кулачками, а Грегор сичав з люті, що нікому не спаде на думку зачинити двері, щоб він не бачив і не чув цієї веремії.

Але навіть якщо сестрі, стомленій роботою в крамниці, і набридло дбати про Грегора, як колись, то все ж несов'язково було саме матері замінити її або так занехаювати кімнату. Бо в домі була ще й робітниця. Ця стара вдова, що на її кощаві плечі за довге життя лягав, мабуть, ще й не такий клопіт, не відчувала до Грегора ніякої огиди. Вона не була надто цікава, проте якимось випадково відчинила двері до Грегорової кімнати і, склавши руки на животі, довго дивилась на нього. А він розгублено метушився по кімнаті, хоч за ним ніхто й не ганявся. Відтоді вона завжди вранці і ввечері на хвилику відхиляла двері й заглядала до Грегора. Спочатку вона прикликувала його ближче словами, що їх, певно, вважала за ласкаві, як от: «Ходи, ходи, кузько!» або «Ти глянь на цю кузьку!» На таке звертання Грегор не відповідав, а стояв на місці, ніби й не чув її слів. Хай би краще батьки звеліли цій старій прибирати вранці в його кімнаті, замість отак зазирати без діла й бентежити його! Якимось рано-вранці,— у шибки перішив дощ, певне, ознака того, що настає весна,— коли робітниця знову почала кликати його. Грегор так розізлився, що рушив на неї, ніби хотів напасти, щоправда, повільно й кволо. Проте робітниця, замість злякатися, схопила стільця, який стояв біля дверей, підняла вгору і стала чекати на Грегора, роззявивши рота: видно було, що вона стулить його аж тоді, як торохне Грегора стільцем по спині.

— Що, далі боїшся? — мовила вона, коли Грегор повернувся назад, і спокійно поставила стільця на місце.

Грегор уже майже нічого не їв. Тільки як випадково натикався на приготувану йому їжу, то, для забавки, брав шматок до рота, тримав його годинами і здебільшого потім випльовував. Спочатку Грегорові здавалося, що йому не хо-

четься їсти через те, що доводиться жити в такій голій, брудній кімнаті, але якраз із зміною в кімнаті він дуже швидко змірився. В сім'ї взяли собі за звичку всі непотрібні речі заносити до Грегорової кімнати, а таких речей тепер було багато, бо батьки пустили на квартиру трьох пожильців. Ці перші пожильці — всі три вони мали широкі бороди, Грегор якось підгледів у шпарку від ключа,— вимагали, щоб усюди було дуже охайно, не тільки в їхній кімнаті, а й у цілій квартирі, коли вже вони мають тут мешкати, і особливо на кухні. А надто не любили вони непотрібних або заялжених речей. До того ж, майже все, що їм треба, пожильці привезли з собою. Тому багато зайвих речей, які не можна було пролати, але яких батьки й не хотіли викинути, помандрувало до Грегорової кімнати. Навіть ящик на попіл і ящик на покидьки з кухні. Все, що зараз не було потрібне, робітниця швиденько несла просто до нього; на щастя, Грегор здебільшого бачив саму тільки річ та руку, що її шпурляла. Може, робітниця гадала, коли матиме час і нагоду забрати назад ті речі або всі разом викинути, але насправді вони б так і лежали, коли б Грегор не перекидав їх, бо ж йому треба було десь лазити, а в кімнаті вже майже не було вільного місця; але дедалі йому ставало цікавіше повзати по них, хоч після таких мандрів він, смертельно стомлений і сумний, годинами лежав зовсім нерухомо. Пожильці часом вечеряли вдома, у вітальні, тому двері до Грегорової кімнати відчиняли тепер не щодня. Однак Грегор легко відмовився від цієї втіхи і часто вже навіть, як двері стояли відчинені, не користався з цього, а, щоб не бачила родина, лежав собі в найтемнішому куточку кімнати. Але одного разу робітниця відхилила трохи двері та й залишила їх так, коли ввечері до вітальні зайшли пожильці. Ввімкнувши світло, вони сіли до столу, де раніше сідали батько, мати і Грегор, порозгортали серветки і взяли в руки виделки та ножі. Одразу в дверях з'явилася мати з блюдом печені, а за нею сестра із повною мискою картоплі. Їжа парувала й пахла на всю хату. Мати й сестра поставили блюда на стіл, і пожильці посилялись над ними, ніби хотіли куштувати їжу. І справді, той, що сидів посередині і був, певно, для решти двох авторитетом, одрізав шматок м'яса ще на блюді і покуштував — очевидно, щоб дізнатися, чи воно вже вварилося, чи його треба одіслати назад до кухні. Він лишився вдоволенний, і мати з сестрою, що напружено дивились на нього, нечутно засміялися.

Сама ж родина вечеряла на кухні. Але все-таки батько, перш ніж іти до кухні, завернув до вітальні, вклонився всім разом і, тримаючи кашкета в руках, обійшов навколо столу. Пожильці підвелись і щось промимрили в бороди. Коли ж вони залишилися у вітальні самі, то взялися до їжі, навіть словом не перемовившись. Грегора дивувало, що серед усіх звуків найдужче було чути, як пожильці кусають зубами м'ясо, ніби вони цим мали показати Грегорові, що до їжі треба зубів і що навіть найкращими щелепами без зубів нічого не втнеш. «Я ж теж маю апетит,— стурбовано сказав сам до себе Грегор,— але не на таку їжу. Як ці панове напакуюються, а я гину з голоду!»

Саме того вечора з кухні долинули звуки скрипки — Грегор не пам'ятав, щоб сестра хоч раз грала, відколи він став комахою. Пожильці вже повечеряли; той, що сидів посередині, витяг газету, дав двом іншим по сторінці, і тепер вони, відкинувшись на спинки стільців, читали й курили. Коли заграла скрипка, вони нашорошилися, підвелися, навшпиньки підійшли до дверей, що вели до передпокою, і стовпилися біля порога. В кухні, певно, їх почули, бо батько гукнув:

— Може, вам заважає музика? То дочка зараз же перестане грати.

— Навпаки,— відповів середній,— чи не перейшла б панна грати до нас? Тут і затишніше, й приємніше.

— О, будь ласка! — мовив батько, ніби то він грав на скрипці.

Пожильці повернулись назад до вітальні. Скоро туди зайшов батько з пюпітром, за ним мати з нотами та сестра із скрипкою. Сестра спокійно лаштувалася до гри; батьки, що раніше ніколи не брали пожильців, були аж занадто ввічливі з ними і не зважувалися навіть сісти в свої власні крісла: батько прихилився до одвірка, засунувши праву руку за полу мундира між гудзики; матері ж один із пожильців запропонував стільця, і мати там і сіла, де він випадково його поставив,— збоку в закутку.

Сестра почала грати; батько та мати, кожне з свого місця, пильно стежили поглядом за її рухами. Грегор, причарований музикою, насмілювався підлізти трохи ближче і висунув голову аж до вітальні. Він майже не дивувався, що останнім часом так мало зважав на сім'ю, хоч раніше пишався своїм тактом. До того ж, якраз тепер у нього була поважніша причина ховатися, бо в кімнаті зібралось стільки куряви, що вона здіймалась від найменшого поруху, і Грегор був геть обліплений нею. До спини та до боків йому поначіплялося ниток, волосся та різних недоїдків, а він став такий байдужий до всього, що кинув звичку лягати на спину й витиратися об килим,— раніше Грегор робив це по кілька разів на день. І, незважаючи на це, він насмілювався ступити до вітальні на чисту, без єдиної плямки підлогу.

Щоправда, на нього ніхто не звертав уваги. Батьки й сестра були цілком захоплені музикою; пожилці ж, навпаки, зразу, засунувши руки в кишені, поставали біля самого люстрі, так що могли й у ноти заглядати, чим, певно, дуже заважали сестрі, але скоро, похнюпившись, почали стиха розмовляти і відійшли до вікна. Батько стурбовано глянув на них: пожилці справді-бо надто виразно показували, що розчаровані грою; вони сподівалися почути щось цікаве, розважальне, а така музика їм набридла, і терплять вони весь цей театр тільки з чемності! Найбільше видно було їхнє роздратування з того, як вони пускали ротом і носом дим, курячи сигари. А сестра грала чудово. Вона схилила набік голову і уважно й сумно перебігала очима по рядках нот. Грегор підліз ще ближче, тримаючи голову при самій підлозі, щоб, може, якимсь перехопити сестрин погляд. Хіба він тварина, коли його так причаровує музика? Грегорові було так добре, ніби перед ним відкрилася дорога до вимріяної невідомої жи-ви. І він вирішив долізти аж до сестри, смикнути її за спідницю і показати цим, що вона може зайти із скрипкою до його кімнати, бо ніхто тут так не цинить її гру, як оцінить він. Він її більше не випустить із своєї кімнати, принаймні поки житиме, його страхітливий вигляд вперше стане йому в пригоді: він хотів би стояти на всіх дверях зразу і сичанням одганяти напасників, а сестра хай не вимушено, добровільно залишиться в його кімнаті; хай сяде побіч нього на канапі, нахилить вухо, і він тоді признається, що твердо намірявся послати її до консерваторії і що, якби не сталося лиха, на минулий Свят-вечір — адже Свят-вечір, мабуть, уже минув? — усім би сказав про це. І хай би батьки скільки завгодно заперечували, він не послухав би їх. Сестра заплакала б від зворушення, а Грегор підвівся б їй до плеча і поцілував би у відкриту шию — відколи сестра пішла на роботу, вона перестала носити банти й комірці.

— Пане Замза! — гукнув середній пожилиць батькові і, ні слова більше не говорячи, показав пальцем на Грегора, що помалу ліз по підлозі. Скрипка замовкла, середній пожилиць похитав головою й усміхнувся до своїх друзів, потім знову глянув на Грегора. Батько, замість вигнати Грегора, вважав, здавалось, за потрібніше спочатку заспокоїти пожилців, хоч вони зовсім не хвилювалися — їх, мабуть, Грегор більше розважав, аніж музика. Батько кинувся до пожилців, розставив руки й спробував загнати їх до кімнати, одночасно заступаючи собою Грегора. Тепер пожилці справді трохи розсердились, невідомо, чи тому, що батько так повівся з ними, а чи тому, що їм зразу не сказали, якого вони мають сусіда. Вони зажадали від батька пояснення, замахали руками і, схвильовано смикаючи себе за бороди, почали повільно відступати до своєї кімнати. Тим часом сестра, що зовсім була розгубилася з такої несподіванки і, опустивши скрипку та смичок, дивилася ще в ноти, ніби лаштувалася грати далі, отямилась, одним рухом поклала інструмент у пелену матері, яка сиділа на стільці, аж синя від приступу задухи, і кинулась до кімнати, до якої задкували й пожилці,— вже трохи швидше, бо батько невідступно насадив на них. Видно було, як сестра вправними руками почала наводити там лад: простирадла й подушки так і літали навколо неї. Ще не встигли пожилці зайти, як вона скінчила стелити і вибігла з кімнати. Батька, певно, знову опосіла його колишня впертість, бо він зовсім забув, що все ж таки має виявити до пожилців якусь пошану. Він наступав на них, аж поки середній гнівно тупнув ногою по підлозі; лиш тоді батько спинився.

— Я тут же заявляю вам,— мовив пожилиць, піднявши догори руку і шука-

ючи очима також матір та сестру,— що, з огляду на відразні обставини, які панують у цій квартирі і в цій родині,— він рішуче плюнув на підлогу,— я негайно відмовляюся від помешкання. І, звісно, нічого не буду платити за ті дні, що прожив тут, навпаки, я ще подумаю, чи не поставити перед вами якісь вимоги,— а їх дуже легко обґрунтувати, запевняю вас.

Він замовк і стояв, дивлячись прямо перед собою, ніби чекав на щось. І справді, обидва його товариші одразу ж докинули й собі:

— Ми теж негайно відмовляємось від помешкання.

І всі три, хряснувши дверима, зникли в своїй кімнаті.

Батько, хитаючись і мацаючи поперед себе руками, дійшов до свого крісла і впав у нього, наче лаштувався заснути, як щовечора; але з того, як він у розпачі хитав безсило головою, видно було, що він і не думає спати.

Грегор весь час лежав на тому самому місці, де його вгледіли пожильці. Від розчарування — адже його так ніхто й не зрозумів,— а може, ще й від щоденного голоду, він став такий кволий, що не міг поворухитися. Він уже відчував, що зараз уся буря спрямується на нього і з страхом чекав на неї. Навіть скрипка, що вислизнула з материних тремтячих рук і, ніби зойкнувши, впала на підлогу, не злякала його.

— Любі тату й мамо,— почала сестра і стукнула кулаком по столу,— далі так діло не піде. Якщо, може, ви цього не розумієте, то я розумію. Я не хочу називати цю потвору своїм братом, а кажу лиш одне: треба якось здихатися її. Ми робили все, що могли: піклувались про неї, терпіли її. Думаю, що ніхто нам нічого не може закинути.

— Вона каже ширу правду,— мовив батько сам до себе. Мати, що й досі ще не віддихалась, затулила рукою рота і з божевільними очима почала глухо кашляти.

Сестра підбігла до матері й приклала їй руку до чола. Батька, здавалось, сестрині слова навели на певну думку, бо він випростався й почав бавитись своїм кашкетом між тарілками, що залишилися на столі після вечері пожильців; часом він позирав на нерухомого Грегора.

— Нам треба здихатись його,— ще раз рішуче мовила сестра, звертаючись до батька, бо мати через кашель нічого не чула.— Він вас обох із світу зведе, я вже бачу. Нам усім доводиться так тяжко працювати, а тут ще й дома ця повсякчасна мука. Я більше не здатна її витримати. — І вона так гірко заплакала, що сльози закапали матері на обличчя і та механічно витирала їх рукою.

— Дитино моя,— співчутливо мовив батько; він сьогодні напрочуд добре розумів її,— то що ж нам робити?

Сестра безпорадно здвинула плечима: сльози наче змили її впевненість.

— Якби він нас розумів...— напівзапитуючи, мовив батько.

Сестра, ревно плачучи, замахала рукою: мовляв, про це годі й думати.

— Якби він нас розумів,— знову сказав батько і заплющив очі на знак того, що згоден з сестрою,— тоді, либонь, з ним можна було б домовитись. А так...

— Його треба спекатись! — крикнула сестра.— Іншої ради немає, тату. Тобі треба спробувати просто викинути з думки, що то Грегор. В тім наше й лихо, що ми й досі віримо, ніби це Грегор. Але ж хіба це може бути він? Якби це був Грегор, то він давно б уже зрозумів, що людям неможливо жити разом з такою потворою, і сам пішов би собі геть. Тоді в нас не було б брата, зате ми могли б спокійно собі жити далі і згадувати його добрим словом. А так ця тварина переслідує нас, розганяє пожильців, хоче, певне, опосісти всю квартиру, а ми хай ночуєм на вулиці. Глянь, тату!— зненацька закричала вона.— Він знову починає!

І з незрозумілим Грегорові ляком сестра навіть матір лишила, просто-таки спорснула із стільця, ніби ладна була швидше пожертвувати матір'ю, аніж опинитися поблизу Грегора, і сховалась за батька. Той теж підвівся, схвилюваний сестриною поведінкою, і підняв руки, немов захищаючи її.

Проте Грегор навіть гадки не мав когось лякати, а надто сестру. Він просто почав обертатися, щоб зайти до своєї кімнати. А що був тепер зовсім немічний, то мусив навіть головою допомагати собі: високо піднімав її, а потім бився нею об підлогу і так обертався. Нарешті він спинився й оглянувся. Батько й сест-

ра, здається, збагнули його добрий намір; їхній страх тривав лиш одну мить. Тепер вони всі мовчки й сумно стежили за ним. Мати лежала на стільці, простягнувши й заклавши одна за одну ноги, батько й сестра сиділи поряд, і сестра обнімала рукою батька за шию.

«Ну, тепер вони, мабуть, дадуть мені обернутися»,— подумав Грегор і знову взявся до свого. Він так напружився, що ледве дихав і раз по раз ставав відпочивати. А втім, його ніхто не гонив, його полишили на самого себе. Коли Грегор обернувся, то відразу почав лізти просто до дверей. Він здивувався, що до його кімнати така велика відстань, і ніяк не міг збагнути, як він, такий слабкий, так швидко подолав її. Думаючи тільки про те, як би швидше долізти, він майже не помітив, що ніхто в кімнаті не заважав йому жодним словом, жодним вигуком. Аж як Грегор уже досяг дверей, то трохи повернув голову — цілком повернути її він не міг, бо шия йому не гнулася,— і ще такі побачив, що позаду нічого не змінилось, тільки сестра підвелася з стільця. Останній його погляд був спрямований на матір, яка вже міцно спала.

Не встиг Грегор переступити поріг, як двері за ним зачинили й замкнули на ключ і на засув. Він так злякався несподіваного грюкоту позад себе, що йому аж лапки вклякнули. То сестра так поспішала. Вона вже стояла й чекала його, а тоді скрадливо підбігла до дверей.— Грегор зовсім не чув її кроків,— повернула ключа в замку й гукнула батькам: «Нарешті!».

«Що ж тепер?» — спитав сам себе Грегор і озирнувся в темряві. Скоро він виявив, що вже взагалі не може й поворухнутися. Це не здивувало Грегора, швидше здалося неприродним, що його досі могли носити такі тоненькі лапки. А втім, він почував себе порівняно добре. Хоч усе тіло боліло йому, але здавалося, що біль поволі слабшав, тож, певно, скоро мав і зовсім минутися. Гниле яблуко на спині і запалена рана навколо нього, геть заліплена пилюкою, вже майже не дошкуляли йому. Про свою сім'ю він згадував зворушено й любовно. Він тепер був ще більше, ніж сестра, переконаний, що мусить зникнути. Так він лежав, аж поки дзигарі на вежі пробили третю годину ранку, і думки його були чисті й лагідні. Він дожив ще до тієї хвилини, коли за вікном почало світати. А тоді голова його похилилась до самої підлоги, і він востаннє легенько зітхнув.

Коли рано-вранці прийшла робітниця — вона завжди, хоч скільки її просили не робити цього, з надмірної сили та поспіху так грюкала дверима, що в домі по її приході вже ніхто не міг спокійно спати,— то на хвильку заглянула й до Грегора, але не помітила нічого особливого. Вона гадала, що Грегор навмисне лежить нерухомо, щоб викликати до себе співчуття, бо вважала його за дуже хитрого. У неї в руках якраз була мітла, і вона спробувала відігнати нею Грегора від дверей. Та коли він не зрушив з місця, служниця розсердилась і легенько штовхнула його; а коли й це не допомогло, приглянувшись до нього уважніше. Збагнувши, що сталось, вона страшенно здивувалась, свиснула крізь зуби і, довго не роздумуючи, відчинила двері до спальні й гукнула в темряву:

— Гляньте-но, вона здохла! Лежить і не кивається!

Подружжя Замза посідали в постелі і, перелякані поведінкою робітниці, довго не могли збагнути, що вона сказала. Потім посхоплювались з ліжка, кожне на свій край, і пан Замза накинув на себе ковдру, а пані Замза просто в нічній сорочці зайшла до Грегорової кімнати. Тим часом відчинились також двері з вітальні і з'явилась Грета — відколи в них були пожильці, вона спала там,— зовсім одягнена, ніби й не лягала в ліжко, та й бліде обличчя, здавалось, свідчило про те саме.

— Мертвий?— мовила пані Замза і запитливо глянула на робітницю, хоч могла й сама пересвідчитись у цьому, бо й так було видно, що Грегор неживий.

— Мені здається, що мертвий,— відповіла робітниця і на доказ своїх слів ще далі посунула Грегорове тіло мітлою. Пані Замза підвела руку, ніби хотіла стримати мітлу, проте не зробила цього.

— Ну, слава тобі Господи! — сказав пан Замза і перехрестився. Всі три жінки й собі почали хреститись. Грета, що не зводила очей з тіла, сказала:

— Гляньте, який він худий. Він уже давно нічого не їв. Все, що ми йому клали, так ціле доводилось і вимітати.

І справді, Грегорове тіло було зовсім пласке й висохле; власне, це аж тепер стало дуже помітно, бо воно не було вже підняте на лапках і лежало все на видноті.

— Зайди на хвильку до нас, Грето,— мовила пані Замза, сумно всміхаючись, і Грета, все ще озираючись на тіло, пішла за батьками до їхньої спальні. Робітниця прихилила двері й відчинила навстіж вікно. Хоч ще було дуже рано, у свіжому повітрі відчувалось тепло: адже кінчався вже березень.

Зі своєї кімнати вийшли пожилеці й здивувались, що на столі немає сніданку; за них забули.

— Де сніданок?— понуро спитав середній пожиалець у робітниці. Та приклала пальця до вуст і кивнула їм на Грегорову кімнату — хай увійдуть і подивляться. Пожилеці зайшли і, заклавши руку в кишені поношених сурдутів, поставали навколо Грегорового тіла. В кімнаті тим часом повиднішало.

Раптом двері із спальні відчинились, і на порозі з'явився пан Замза в мундирі; жінка й дочка підтримували його під руки. Вони були трохи заплакані; дочка тулилась обличчям до батькового плеча.

— Забирайтесь геть з мого дому! — мовив пан Замза і показав на двері, не відпускаючи від себе дружини й дочки.

— Що ви хочете цим сказати? — трохи сторопіло спитав середній пожиалець і солодко усміхнувся.

Решта двоє тримали руки за спиною і безперестанку терли їх, ніби радісно чекали великої сварки, що мала для них добре скінчитися.

— А те, що чуєте,— відповів пан Замза і однією шеренгою з жінками, що підтримували його, підступив до пожилця. Той спочатку стояв тихо, дивлячись собі під ноги, ніби обмірковував своє нове становище.

— Ну, коли так, то ми йдемо,— сказав нарешті він і глянув на пана Замзу, ніби в своїй покірливості, що раптом опосіла його, навіть на це просив дозволу. Пан Замза лиш мовчки кивнув головою, сердито дивлячись на нього. Тоді пожиалець справді сягнистими кроками рушив до передпокою; його друзі, що вже з хвилину як перестали терти руки і уважно стежили за розмовою, потюпали за ним, наче боялися, що пан Замза перший зайде до передпокою і роз'єднає їх з ватажком. В передпокої всі троє познімали з гачків капелюхи, взяли свої ціпки, мовчки вклонились і залишили помешкання. З якогось необгрунтованого, як виявилось, недовір'я, пан Замза вийшов з дружиною та дочкою на помісток; перехилившись через поруччя, вони дивилися, як пожилеці хоч повільно, але неухильно спускались довгими сходами донизу: на кожному поверсі вони робили закрут, зникали з очей і за мить знову з'являлися; що нижче вони спускалися, то менше ними цікавилась сім'я Замзи, а коли їм назустріч почав підніматись, гордовито ступаючи, різників помічник з ношею на голові і скоро поминув їх, пан Замза з родиною залишили поруччя і, ніби їм спав тягар з пліч, повернулися назад до помешкання. Вони поклали собі сьогодні добре відпочити й погуляти; і обоє старих, і Грета не тільки заробили цей відпочинок, але й конче потребували його. І вони сіли до столу писати три пояснювальні листи: пан Замза своїй дирекції, пані Замза — замовникові, і Грета — господареві крамниці. Коли вони саме писали, зайшла робітниця сказати, що вже йде, бо скінчила ранкову роботу. Всі троє, схилившись над листами, спочатку тільки кивнули, не дивлячись на неї; проте робітниця не йшла, і вони сердито підвели голови.

— Ну? — мовив пан Замза.

Робітниця стояла в дверях і всміхалась, ніби мала сповістити їм якусь велику радість, але хотіла зробити це аж тоді, коли її добре поспитають. Майже пряме маленьке страусове перо в неї на капелюшку, що, скільки робітниця була в них, завжди дратувало пана Замзу, колихалось на всі боки.

— То що ви хочете?— спитала пані Замза, яку робітниця найбільше поважала. — Ну...— почала робітниця і зайшлася веселим сміхом.

— Ну, вам нічого клопотатися, де діти ту погань. Все вже зроблено.

Пані Замза й Грета схилились над листами, ніби мали намір писати далі; пан Замза, помітивши, що робітниця хоче розповісти все докладно, рішуче спинив її рукою. А що їй не дозволили говорити, вона згадала, що дуже

поспішає, сказала ображено: «Адьо вам!», повернулась і вийшла, так грюкнувши дверима, що аж вікна забряжчали.

— Всесрі ми її звільнимо,— мовив пан Замза, проте ні жінка, ні дочка не обізвалися — робітниця, здавалось, порушила їхній ледве здобутий спокій. Вони підвелись і, обнявшись, підійшли до вікна. Пан Замза повернувся в кріслі у їхній бік, хвилину мовчки дивився на них, потім гукнув: — Ходіть-но сюди. Забудьте те, що було. І мене не кидайте напризволяще.

Дружина й дочка відразу підійшли до старого, почали біля нього упадати й швидко докінчили свої листи. Потім усі троє вийшли з помешкання, чого не робили вже місяцями, і поїхали електричкою на природу, за місто. Вони сиділи самі на весь вагон, заллятий сонцем. Зручно вмостившись, родина обговорювала свої надії на майбутнє, і виявилось, вони не такі вже й погані, якщо їх добре зважити. Всі троє мають добру роботу, а надалі сподіваються мати ще й кращу — раніше вони про це просто не питали одне в одного, бо мали інший клопіт. А зараз їхнє становище легко поліпшити, змінивши житло; вони хотіли знайти собі менше, дешевше, але зручніше і взагалі практичніше помешкання, ніж їхнє теперішнє, яке ще напивав колись Грегор. Отак розмовляючи, пан і пані Замза майже одночасно помітили, що їхня дочка, яка ставала дедалі жвавішою, останнім часом хоч і витримала таке лихо і шоки їй зблідли, зробилася стрункою, вродливою дівчиною. Вони замовкли, майже несвідомо порозумілися поглядом і подумали, що час уже шукати для неї добру пару. А коли дочка перша схопилася виходити з поїзда і потягнулася молодим тілом, батьки побачили в цьому підтвердження своїх планів і добрих надій.

